

Філософія

УДК 17.02:930.85:355.01

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18485188>

**(Не)справедливість пам'яті, або (без)пам'ятство справедливості:
перехідне правосуддя і трансформаційна пам'ять в реаліях
повномасштабної російсько-української війни**

Стародубцева Лідія Володимирівна,
докторка філософських наук, професорка,
в. о. завідувача кафедри медіакомунікацій
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
Харків, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-8259-4775>

Петренко Дмитрій Володимирович,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри теорії культури і філософії науки
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
Харків, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-6771-2916>

Прийнято: 13.01.2026 | Опубліковано: 31.01.2026

Анотація. Метою цього дослідження є концептуалізація процесу пам'ятування як форми справедливості в реаліях повномасштабної російсько-української війни. Ключовою проблемою є пошук відповіді на питання, як можлива справедлива пам'ять і чи можлива пам'ятлива справедливість під час війни. **Методологічною стратегією** аналізу є інтердисциплінарний підхід на перетині таких галузей гуманітарних досліджень як філософія справедливості,

етика, соціально-політичні дослідження перехідного правосуддя і memory studies. У **результаті** дослідження уточнено поняттєво-категоріальний апарат досліджень пам'яті як форми справедливості в умовах війни (на основі розрізнення понять fairness, justice і equity); проведено компаративний аналіз класичних соціально-філософських теорій справедливості ХХ століття (ліберально-егалітарний підхід Джона Ролза, ліберально-правовий підхід Фрідріха-Августа фон Гаєка і дискурсивний підхід Юргена Габермаса), що слугують концептуальним фундаментом розуміння трансформаційної пам'яті і перехідного правосуддя; обґрунтовано базовий теоретико-методологічний інструментарій дослідження етичного виміру пам'ятування як форми справедливості в умовах війни на основі компаративного аналізу концепцій Вальтера Беньяміна, Сьюзен Зонтаг, Еммануеля Левінаса і Теодора Адорно; визначено ключові тематичні напрями сучасних досліджень пам'яті про війну як форми “відтермінованої справедливості” в українському інтердисциплінарному науковому просторі (у т. ч. “опрацювання минулого” і робота з травмою; політики пам'яті; локальні та глобальні практики пам'ятування як формування архіву свідчень і меморіалізація). Головним **висновком** дослідження є обґрунтування необхідності імплементувати концепції перехідного правосуддя і трансформаційної пам'яті в сферу українського гуманітарного дискурсу, присвяченого політикам пам'яті і комеморативним практикам в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну.

***Ключові слова:** етика війни, відповідальність, дослідження пам'яті, закон, перехідне правосуддя, російсько-українська війна, травма, трансформаційна пам'ять, справедливість.*

**The (In)fairness of Memory, or the (For)getfulness of fairness:
Transitional Justice and Transformative Memory
in the Realities of Full-Scale Russian-Ukrainian War**

Lidiya Starodubtseva,

Doctor of Philosophical Sciences (higher doctoral degree), Professor,
Acting Head of the Department of Media Communications
V. N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, Ukraine, <http://orcid.org/0000-0002-8259-4775>

Dmytry Petrenko,

Doctor of Philosophical Sciences (higher doctoral degree), Professor,
Head of the Department of Theory of Culture and Philosophy of Science
V. N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-6771-2916>

***Abstract.** The **objective** of this study is to conceptualize the process of remembrance as a form of justice in the realities of full-scale Russian-Ukrainian war. The key issue is to find an answer to the question of how fair memory is possible and whether memorable justice is possible during war. The **methodological strategy** of the analysis is an interdisciplinary approach at the intersection of such fields of humanities as philosophy of justice, ethics, socio-political studies of transitional justice, and memory studies. As a **result** of the study, the conceptual and categorical apparatus of research on memory as a form of justice in wartime (based on the distinction between the concepts of fairness, justice, and equity) has been refined; a comparative analysis of classical 20th-century socio-philosophical theories of justice (John Rawls' liberal-egalitarian approach, Friedrich August von Hayek's liberal-legal approach, and Jürgen Habermas' discursive approach), which serve*

*as the conceptual foundation for the understanding of transformative memory and transitional justice; justifies the basic theoretical and methodological tools for studying the ethical dimension of remembrance as a form of justice in wartime based on a comparative analysis of the concepts of Walter Benjamin, Susan Sontag, Emmanuel Levinas, and Theodor Adorno; key thematic areas of contemporary research on war memory as a form of “delayed justice” in the Ukrainian interdisciplinary scientific space have been identified (including “dealing with the past” and working with trauma; memory politics; local and global practices of remembrance as the formation of an archive of testimonies and memorialization). The main **conclusion** of the study is to justify the need to implement the concepts of transitional justice and transformative memory in the sphere of Ukrainian humanitarian discourse devoted to memory policies and commemorative practices in the context of the full-scale Russian invasion of Ukraine.*

Keywords: *law, justice, memory studies, Russian-Ukrainian war, responsibility, transformative memory, transitional justice, trauma, war ethics.*

Постановка проблеми. Словосполучення “пам’ять як форма справедливості” в реаліях повномасштабної російсько-української війни може звучати і як спрямований у “світле майбутнє” заклик, проникнутий пафосними нотами надмірної моралістичності, і як занурення у “темряву минулого” з мимовільним звинуваченням колективної пам’яті у несправедливості, бо вона, поки йде війна, залишається надто вибірковою, заангажованою, фрагментарною і суб’єктивною. Однак, як відомо, між полюсами протилежностей здавна розташувалася аж ніяк не славнозвісна “золота середина”, а проблема. У нашому випадку ця проблема може бути сформульована у формі ключового питання: як можлива справедлива пам’ять і чи можлива пам’ятлива справедливість під час широкомасштабної російсько-української війни. У пошуку відповідей на ці питання доцільно звернутися до

таких галузей гуманітарних досліджень як філософія справедливості, етика, правознавство і memory studies.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуальним фундаментом рефлексій на проблемою пам'яті як форми справедливості можуть слугувати не тільки дослідження пам'яті, що складають “золотий фонд” Memory Studies з їхніми реперними точками – концептами “колективної пам'яті” французького філософа та соціолога Моріса Альбвакса (Maurice Halbwachs and Lewis A. Coser, 1992 [19]), “культурної пам'яті” німецьких культурологів Яна та Аляйди Ассман (Jan Assmann, 2011 [11], Aleida Assmann, 2011 [10]), “місце пам'яті” французького історика П'єра Нора (Pierre Nora, 2011 [28]) та ін., але й класичні теорії справедливості ХХ століття, серед яких перш за все варто згадати ліберально-егалітарну соціально-політичну теорію справедливості американського філософа Джона Ролза з його абстрактними міркуваннями про нерівність “вихідного положення” і “завісу незнання” (John Rawls, 2001 [29]); ліберально-правову економічну концепцію “розподільчої справедливості” австро-британського економіста-лібертаріанця Фрідріха-Августа фон Гаєка, одна з фундаментальних праць якого мала назву “Міраж соціальної справедливості” (Фрідріх-Август фон Гаєк, 2022 [9]) і концептуалізацію справедливості німецьким філософом і соціологом Юргеном Габермасом, що базується на дискурсивній етиці та комунікативній дії, де справедливість досягається через так званий “дискурсивний принцип”: D-principle (Jürgen Habermas, 2015 [18]) – раціональний, рівноправний та відкритий демократичний дискурс і діалог між учасниками, які прагнуть консенсусу.

На ці концепції переважно і спираються сучасні дослідники перехідного правосуддя і трансформаційної пам'яті, чії праці слугують теоретичною основою нашого дослідження. Фабіан Сальвіолі, колишній спеціальний доповідач Організації Об'єднаних Націй з питань сприяння правді,

справедливості, відшкодуванню та гарантіям неповторення, описав процеси пам'ятування як “п'ятий стовп перехідного правосуддя”, а також “важливий інструмент, що дозволяє суспільствам вийти з циклу ненависті та конфліктів” (Генеральна Асамблея ООН, 2020: параграф 21 [цит. по: 22, р. 2]). Цей “п'ятий стовп”, на думку Сальвіолі, існує поряд з іншими чотирма стовпами: істина, справедливість, відшкодування та гарантії неповторення [там само, р. 14]). Одним із найважливіших політичних та етичних питань, що постають в повоєнні часи, а також під час переходу постконфліктних суспільств від авторитарного та/або тоталітарного правління до демократичного, є питання про те, як поводитися зі спадщиною репресій і наслідками травматичного минулого.

Кількість досліджень, присвячених проблемі пам'яті та справедливості у перехідних суспільствах, є нечисленною. Зупинимось лише на деяких, найбільш вагомих працях. У фундаментальній монографії “Політика пам'яті: перехідне правосуддя в суспільствах, що демократизуються” (*The Politics of Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies*) досліджуються важливі аспекти перехідної політики (Alexandra Barahona De Brito, Carmen González Enríquez, and Paloma Aguilar, 2001 [34]). Оцінюючи, як різні країни зіткнулися зі спадщиною репресій, автори цього дослідження закладають основи розуміння взаємозв'язку пам'яті та справедливості у перехідному правосудді.

Загалом, пам'ять була і залишається важливою темою в рамках аналізу перехідного правосуддя: згадаймо ще декілька ґрунтовних робіт у цьому напрямі: Александре Баракхона де Бріто щодо перспектив дослідження взаємозв'язку перехідного правосуддя та пам'яті (Barahona de Brito, 2010 [14]), Андреа Гепворт щодо активізму пам'яті як захисту перехідного правосуддя і законів про пам'ять, масові поховання та безкарність (Andrea Hepworth, 2023 [21]), Лії Мішель Кент щодо локальних практик пам'яті як руйнування наративів перехідного правосуддя (Lia Michelle Kent, 2011 [25]). Однак

існуючі дискусії серед провідних представників гуманітарного ком'юніті, дослідження яких представлені в Міжнародному журналі з питань перехідного правосуддя (*International Journal of Transitional Justice*), що видається Оксфордським університетом, а також виданнях, присвячених праву і дослідженням пам'яті, таких як *Journal of Human Rights Practice*, *Memory Studies* та ін., зосереджуються переважно на політиці пам'яті (див., наприклад, дослідження теоретикіні з Дублінського університету Гезім Високи під гучною назвою “Заарештована Істина” (Gëzim Visoka, 2016 [37]) та складнощах того, що запам'ятовується і як саме запам'ятовується (Kris Brown, 2012 [16]; Camilo Tamayo Gomez, 2022 [24] та ін.). Хоча ці питання є ключовими, сьогодні вкрай важливо поглибити розуміння того, як сфера перехідного правосуддя концептуалізує саме розуміння “справедливого пам'ятування” та яким чином підходить до проблеми формування пам'яті.

У цьому сенсі серед праць, присвячених ролі пам'яті у перехідному правосудді, варто виокремити фундаментальну розвідку британської дослідниці у галузі юриспруденції, професорки Бірмінгемського університету Янін Наталії Кларк, яка у статті “Перехідне правосуддя та формування пам'яті: визнання важливості світів, що виходять за межі людського” (*Transitional justice and memory-building: Acknowledging the importance of more-than-human worlds*) аналізує взаємозв'язок пам'яті та правосуддя у постконфліктних суспільствах, пропонуючи нові перспективи імплементації пам'яті як ключового елемента у процесі відновлення після насильства (Janine Natalya Clark, 2025 [22]), а також її дослідження за нетривіальною темою “Чие свідчення? Роздуми про свідків, які не є людьми, у перехідному правосудді” (*Whose Testimony? Thinking about Other-Than-Human Witnesses in Transitional Justice*) (Janine Natalya Clark, 2025 [23]), присвячене вирішенню проблеми справедливості “надлюдського пам'ятування”.

Серед досліджень меморіалізації правосуддя та справедливого пам'ятування особливу значущість в контексті наших роздумів має монографія Єлени Суботич “Жовта зірка, червона зірка: пам'ять про Голокост після комунізму” (*Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism*), яка досліджує, як національні та міжнародні норми щодо пам'яті і прав людини взаємодіють з політикою справедливості, зокрема після масових злочинів (Jelena Subotić, 2019 [33]) і дослідження американського політичного аналітика Девіда Ріфа “На захист забуття: історична пам'ять та її іронія” (*In Praise of Forgetting: Historical Memory and Its Ironies*), що пропонує критичний погляд на пам'ять, яку автор розглядає не лише як засіб справедливості, але й як потенційне джерело конфліктів, що іноді перешкоджає миру (David Rieff, 2016 [31]). Не випадково ця праця внесла новаційну критику у дебати щодо рефлексій над пам'яттю й примиренням. Контрарний, неконвенційний мислитель, Ріфф досліджує етичний парадокс, що лежить в основі історичних ран, полемізуючи з традиційним уявленням про історичну пам'ять, узагальненим у знаменитому виразі Джорджа Сантаяни, згідно з яким ті, хто не пам'ятає минулого, приречені повторювати його. Сьогодні своєрідною парадигмою Memory Studies є думка про те, що пам'ятати – це морально, а забувати – аморально. Але чи це справді так? Девід Ріфф ставить складні питання про те, чи справді пам'ять коли-небудь “захищала” або могла “захистити” сьогодення від повторення злочинів минулого. Він стверджує, що розтирання свіжих історичних ран – чи то самонанесених, чи то нанесених зовнішніми силами – не виправляє несправедливість і не сприяє примиренню. Якщо він правий, то історична пам'ять є не моральним імперативом, а скоріше моральним вибором – іноді необхідним, іноді ні. Колективна пам'ять може бути токсичною. І тому іноді, – робить висновок Ріфф, – моральніше забути.

У цьому контексті знаковим є введення у науковий обіг поняття “меморіальна справедливість”. Саме так Карлос Гутьєррес-Родрігес,

правознавець і політолог із Національного університету Колумбії, пропонує іменувати феномен збереження слідів пам'яті про прояви несправедливості як необхідний інструмент перехідного правосуддя. У статті, присвяченій меморіальній справедливості (Carlos Gutiérrez-Rodríguez, 2025 [17]), дослідник розглядає, як меморіали і пам'ять можуть служити не лише культурними символами, а й частиною правової відповіді на масові порушення прав людини.

Суттєвим внеском в розробку цієї проблематики є дослідження у галузі “трансформаційної пам'яті”. Показовими із цієї точки зору є праця професорів Університету Британської Колумбії Еріна Бейнса і Пілара Ріано-Алкала “Трансформативна пам'ять: способи співіснування в посмертному житті політичного насильства” (*Transformative Memory: Ways of Being Together in the Afterlives of Political Violence*) (Erin Baines, Pilar Riaño-Alcalá, 2025) [12]) та багатьох інших досліджень за схожою тематикою, виконаних у межах проекту *Transformative Memory International Network* – міжнародної мережі та серії публікацій, в яких пам'ять розглядається як трансформаційна сила, здатна впливати на правосуддя, політику та суспільне становлення справедливості після насильства.

В українському науковому просторі останніх років ця тема також починає потрапляти в фокус дослідницької уваги і як сфера теоретизувань, і як галузь практичної діяльності. “Пам'ять – це поле для справедливості”, – стверджує голова Інституту національної пам'яті Антон Дробович в інтерв'ю, присвяченому політиці пам'яті в сучасній Україні, наголошуючи на важливості меморіалізації війни заради історичної правди (Антон Дробович, 2024 [4]). Окремі аспекти проблеми пам'яті як форми справедливості, пов'язані з руйнацією Каховської дамби, розглянуто в працях Віктора Вишневецького, Сергія Шевчука і Віктора Коморіна (Viktor Vyshnevskiy, Serhii Shevchuk, Viktor Komorin, 2023 [38]). Практики меморіалізації є

предметом діяльності проєкту “Лабораторії пам’яті” (*MemoryLab*) і проєкту “Пам’ять – минуле – мистецтво” – платформі культури пам’яті, що розпочала свою роботу за кураторством Оксани Довгополової та Катерини Семенюк в 2019 році і активно розвивається під час повномасштабного військового вторгнення з фокусом на пропрацювання минулого через мистецькі практики (Настя Калита, 2021 [6]). Потужним внеском в розробку практичних стратегій реалізації політики пам’яті як відповідді суспільства на несправедливість є дослідницький проєкт Центру прав людини *ZMINA*, спрямований на формування національної політики вшанування пам’яті російсько-української війни – Зелена та Біла книги з меморіалізації (*ZMINA*, 2025 [8]). Однак в українському гуманітарному дискурсі ця тема й досі є дослідженою вкрай фрагментарно, що передбачає необхідність проведення нових досліджень і пошуків нових ракурсів аналізу.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Звернення у межах нашого дослідження до питання відновлення справедливості в реаліях відкритої збройної агресії росії проти України тісно пов’язано з проблемою пам’яті і забуття. Підвищена чутливість до проявів (не)справедливості пам’яті, або (без)пам’ятства справедливості в умовах російської воєнної агресії проти України підводить нас до необхідності глибокого осмислення концепцій так званого “перехідного правосуддя” і “трансформаційної пам’яті”. Важливість розробки цієї теми в обраному нами дослідницькому ракурсі, що умовно можна визначити як мнемонічний вимір проблеми (не)справедливості, зумовлена, з одного боку, зверненням до теоретичного аналізу процесів, що відбуваються в сучасних реаліях повномасштабної російсько-української війни, а з іншого – тим фактом, що проблема трансформаційної пам’яті та справедливості у перехідному правосудді, що є ретельно розробленою зарубіжними вченими на матеріалі Португалії, Іспанії, країн Центральної та Східної Європи, Німеччини після

возз'єднання, Південного конусу Латинської Америки і Центральної Америки, Камбоджи, а також Південної Африки, що зіткнулися зі спадщиною репресій, військових конфліктів, насилля і масового порушення справедливості, у вітчизняному гуманітарному дискурсі є своєрідною *terra incognita* і потребує ретельного аналізу. Певною прогалиною, яку поки що не вдалося подолати, є недостатньою мірою сформовані поняттєво-категоріальний апарат і концептуально-методологічний інструментарій подальших досліджень у галузі аналізу пам'яті як форми справедливості в реаліях повномасштабної російсько-української війни. Заповнення цієї теоретичної лакуни може призвести до значного прориву у дослідженнях з окресленої проблематики.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою цього дослідження є концептуалізація процесу пам'ятування як форми справедливості на основі імплементації теорій перехідного правосуддя і трансформаційної пам'яті в сферу українського гуманітарного дискурсу, присвяченого політикам пам'яті і комеморативним практикам в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну.

Досягнення мети дослідження передбачає необхідність постановки і вирішення таких завдань:

1. Уточнити поняттєво-категоріальний апарат досліджень пам'яті як форми справедливості в умовах війни.
2. Провести компаративний аналіз класичних соціально-філософських теорій справедливості ХХ століття, що слугують концептуальним фундаментом концепцій трансформаційної пам'яті і перехідного правосуддя.
3. Обґрунтувати базовий теоретико-методологічний інструментарій дослідження етичного виміру пам'ятування як форми справедливості в умовах війни.

4. Визначити ключові тематичні напрями сучасних досліджень пам'яті про війну як форми “відтермінованої справедливості” в українському інтердисциплінарному науковому просторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема співвідношення пам'яті і справедливості традиційно була і залишається переважно предметом соціально-філософських рефлексій, у фокусі уваги яких – поняття соціальної справедливості, що розглядається на різних рівнях: соціально-політичному, економічному, етико-правовому тощо. При цьому саме поняття соціальної справедливості мимоволі вислизає з прокрустова ложа строгих дефініцій, і в цьому сенсі складно не погодитись з думкою Фрідріха-Августа фон Гаєка, який стверджував, що соціальна справедливість – це порожня фраза без визначеного змісту [20, сар. 10]). Ймовірно, поняття справедливості як своєрідний “плаваючий означник” – формальний означник без фіксованого референта – варто визначати (і здебільшого так і відбувається у теоретичних розвідках із проблеми справедливості) апофатично: через те, чим вона не є. Проблема справедливості, що в різних історичних і соціокультурних контекстах стає нагальною і як дослідницька докса, і як моральний імператив, і як правовий фундамент для здійснення соціокультурних практик, зумовлена радикальним загостренням у колективній свідомості відчуття несправедливості. Особливої наукової релевантності і концептуальної значущості проблема порушення норм справедливості набуває в часи воєн і конфліктів, під час яких у колективній пам'яті “травмованих суспільств” накопичуються численні відбитки і віддзеркалення, факти і свідчення жахливої, гіпертрофованої несправедливості: так сама пам'ять стає територією битви за справедливість.

Коли ми звертаємося до проблеми справедливості у контексті війни, ми зазвичай уявляємо щось, що колись відбудеться. Йдеться про своєрідно “відтерміновану справедливість”, що можлива після перемоги, судів, вироків,

військових трибуналів, встановлення меморіалів і здійснення відшкодувань потерпілим. Апелюючи до повоєнного часу, ми закладаємо його етичні каркаси і онтологічні фундаменти – ретельно фіксуємо злочини і руйнації у сподіванні на майбутнє відновлення справедливості. Але чому б не поставити незручне питання: а що якщо справедливість уже відбувається – або, навпаки провалюється – зараз, тут і тепер, у тому, як ми сьогодні пам’ятаємо?

Перш ніж аналізувати будь-яку проблему, варто зробити те, що давні мислителі називали “виправленням імен”, себто проясненням суті понять. Якщо під пам’яттю в найбільш широкому сенсі ми розуміємо “присутність відсутнього”, то щодо поняття справедливості помітимо, що йому відповідають, як мінімум, три англійські відповідники: *fairness*, *justice*, *equity*. Вони позначають різні грані розуміння справедливості. *Fairness* (слово *fair* походить від давньоанглійського *fæger*: ясний, чистий, незіпсований) – це, перш за все, чесність, неупередженість, прозорість, правдивість, рівні правила гри. *Justice* (і тут не можна не згадати латинське *iustitia*) – це справедливість як закон і моральний порядок, її етико-правовий вимір, що передбачає інший ланцюг понять: суд, вирок, закон, норма, відповідальність, відновлення порушеного порядку, відшкодування, відплата, захист прав тощо). Ймовірно, не випадково Джон Ролз, один із найцитованіших і найвідоміших мислителів, що заклали ґрунт сучасних теорій справедливості, у 2001 році переосмислює свій інтелектуальний бестселер тридцятирічної давнини “Теорія юстиції” у праці під назвою “Справедливість як чесність”, себто *Justice as Fairness*. І це не просто лінгвістична гра: це суттєво різні ракурси і різні рівні розуміння справедливості. Нарешті, *equity* (що сягає коренями до латинського *aequitas*) позначає диференційовану “рівновагу” попри відмінності, компенсацію нерівності стартових умов.

У контексті роздумів над тим, як ми пам’ятаємо війну, поки вона триває, ці розрізнення мають важливе значення. Так, по-перше, справедливість як

fairness тут означає максимальну чесність, транспарентність пам'ятування, для чого сьогодні існує багато перешкод: необхідні в умовах воєнного стану обмеження свободи слова, військова цензура, приховування числа жертв, неназвані імена і “заблюрені” обличчя. І тому справедливість як правдивість і чесність, поки не розсіється “туман війни”, є нездійсненим ідеалом. По-друге, справедливість як justice, поки триває війна, означає обіцяну відтерміновану відплату, яка відбудеться в майбутньому, коли війна завершиться. І тому справедливість тут перетворюється на величезну попередню роботу з накопичення архіву пам'яті – фактів і свідчень про злочини і правопорушення. Але поки триває війна, справедливість як правосуддя є також потенційною і повною мірою не реалізується: вона знову є недосяжною, бо ніби відкладається на потім, пролонгується у майбутнє. І, по-третє, справедливість як equity в умовах вимушеної нерівності, що стає вражаюче рельєфною саме під час війни, також є нездійсненою мрією. Отже, всі три окреслені ракурси розуміння справедливості: чесність, закономірність і рівність – під час війни ніби заповнюють: справедливість є бажаною, але не є дійсною, вона є тим, до чого ми прямуємо, але поки вона неможлива.

Саме це і позначається нами умовним поняттям “відтермінована справедливість”, під яким ми розуміємо справедливість відкладену, відстрочену, пролонговану в майбутнє. Якими би синонімами ми її не позначали: справедливість “незавершена”, “нереалізована у належний час”, “тимчасово призупинена”, “позбавлена своєчасності”, сенс поняття є більш ніж очевидним: така справедливість покликана бути здійсненою “з часовим зсувом”. Це справедливість “у режимі очікування”, і саме наявність темпорального інтервалу між буттям тут і тепер, де і коли чиниться несправедливість, і гіпотетичною післявоєнною сатисфакцією надає ключ до розуміння ролі пам'ятування під час війни: пам'ять має заповнити цей часовий проміжок у ситуації “відтермінованої справедливості”.

Надія на майбутнє торжество справедливості неминуче пов'язана з тим, як ми пам'ятаємо, перебуваючи в самому епіцентрі несправедливості – у страшних обіймах війни. Саме пам'ять під час війни, на нашу думку, стає найбільш ризикованою, але одночасно й найбільш надійною інвестицією в майбутнє. І йдеться не стільки про сьогоднішній внесок у відновлення справедливості у повоєнні часи, скільки про інвестицію в саме по собі існування справедливого майбутнього як такого. Іншими словами, пам'ять стає тим підйомним мостом, що може одночасно роз'єднувати і поєднувати обидва береги: жорстоку реальність сучасної несправедливості і омріяний ідеал майбутньої справедливості. Однак яким чином пам'ять може перетворитися на такий міст, перекинутий з минулого в майбутнє? Відповіді на це питання частково можна відшукати у площині понять “перехідне правосуддя” і “трансформаційна пам'ять”.

Пам'ять має бути справедливою, а справедливість має бути пам'ятливою. Ця, на перший погляд, самоочевидна максима звучить як своєрідний категоричний моральний імператив нашого часу. Однак під час російсько-української війни зіткнення з фактом непокараного зла і спалаху насильства – у самому процесі переживання досвіду колективної травми – ця максима сприймається українським суспільством, скоріше, як утопічний ідеал, ніж настанова для дії. І майже не в кожному, хто замислюється над темою пам'яті як форми справедливості, прокидаються своєрідні герменевтична підозра і когнітивний сумнів, на кшталт інверсійного твердження: “під час війни пам'ять є вкрай несправедливою, а справедливість є надто забутливою”.

Не випадково одними із фокусів гуманітарного дискурсу у галузі соціально-політичної етики і Memory Studies сьогодні стають концепції так званого “перехідного правосуддя” і “трансформаційної пам'яті”. Відповідаючи на питання, що таке “перехідне правосуддя”, або буквально: “перехідна справедливість” (Transitional Justice), дещо спрощуючи, можемо

визначити її як комплекс підходів і механізмів, які суспільство може застосовувати після війни, диктатури або масових порушень прав людини, щоб перейти від насильства до миру й правопорядку. Це не лише покарання винних, а й відновлення справедливості через правду, відповідальність, пам'ять і реформи, коли звичайне судочинство саме по собі недостатнє. У свою чергу, поняття “трансформаційна пам'ять” (Transformative Memory) можна визначити як один із підходів у Memory Studies, де пам'ять розглядається не як пасивне збереження минулого, а як активна сила, що змінює і суб'єкта, і суспільство. Інакше кажучи, трансформаційна пам'ять – це така форма колективної пам'яті, що націлена на переосмислення травматичного минулого так, щоб воно змінювало норми, інституції та етичні горизонти теперішнього і саме цим впливало на майбутнє. Це пам'ять, яка не дає минулому повторитися, бо змінює те, ким ми є після нього. Таким чином, перехідна справедливість і трансформаційна пам'ять неминуче опиняються у тісному взаємозв'язку і взаємодії. Саме після періоду порушення норми суспільство має відновити справедливість через трансформацію пам'яті.

Кожна з класичних теорій справедливості: ліберально-егалітарна, ліберально-правова і дискурсивна – відкриває свій особливий ракурс розуміння справедливості. Так, для Джона Ролза (John Rawls, 2021 [29]) основою справедливості є чесність умов вибору (чесність системи), для Фрідріха-Августа фон Гаєка (Friedrich August von Hayek, 2022 [20]) – загальні абстрактні правила (без оцінки результатів), для Юргена Габермаса (Jürgen Habermas, 2022 [18]) – раціональна згода в діалозі (легітимність через діалог та дискурсивну етику). Результати компаративного аналізу концепцій справедливості свідчать про суттєві розбіжності цих теоретичних підходів (див. табл. 1).

Зіставлення концепцій справедливості
Джона Ролза, Фрідріха-Августа фон Гаєка і Юргена Габермаса

Критерій	Джон Ролз	Фрідріх фон Гаєк	Юрген Габермас
Вихідна точка	Початкова позиція	Спонтанний порядок	Комунікативний дискурс
Основа справедливості	Чесність умов вибору	Раціональна згода в діалозі	Загальні абстрактні правила
Ключовий принцип	“Завіса незнання”	Рівність перед законом	Принцип дискурсу
Роль суб’єкта	Раціональний рівний учасник	Індивід у системі правил	Рівноправний співрозмовник
Ставлення до рівності	Рівність свобод, користь найслабших	Формальна рівність	Процедурна рівність
Ставлення до нерівності	Допустима, якщо покращує становище найслабших	Неминуча і нейтральна	Легітимна, якщо погоджена в процесі діалогу
Що є несправедливим	Нечесні стартові умови	Примусовий перерозподіл	Примус і виключення з діалогу
Справедливість розуміється як...	Чесність	Правовий порядок	Комунікативна легітимність
Роль держави	Гарант базових свобод	Мінімальний охоронець правил	Арбітр дискурсу
Тип справедливості	Ліберально-егалітарна	Ліберально-правова	Дискурсивна

Джерело: власна розробка авторів

Залишаючи поза межами наших роздумів занурення в прірву нюансів і тонкощів розрізнення у розумінні принципів справедливості між Джоном Ролзом з його апологією чесності умов вибору попри “вуаль незнання”, Фрідріхома-Августом Гаєком із його панегіриком на честь загальних абстрактних правил справедливості, де всі є рівними перед законом, і Юргеном Габермасом із його одами “раціональній згоді в діалозі” і “комунікативному дискурсу”, завдяки якому лише і можна досягти процедурної справедливості, звернімося до питання, наскільки релевантні ці теорії розумінню процесів пам’ятування в реаліях війни.

Блискучі автори вищезгаданих теорій, які добре працюють з процедурною справедливістю (трибунали, право, публічний дискурс), правовим порядком (рівність свобод, формальна рівність індивідів перед законом як системою абстрактних правил, відмова від примусового перерозподілу благ) і проблемою визнання Іншого (мультикультуралізм, постнаціональна демократія, відповідальність за виключених), вочевидь, не повною мірою охоплюють коло ключових питань, дотичних до проблематики війни, жертв, пам’яті про загиблих і незворотну історичну несправедливість постконфліктного суспільства.

Це зумовлює необхідність в контексті нашого дослідження обґрунтувати нову – етико-меморативну – парадигму на основі звернення до інших міркувань про пам’ять і справедливість в працях відомих інтелектуалів ХХ століття: німецького літературного критика, філософа і соціолога Вальтера Беньяміна (Walter Benjamin, 2009 [15]); американської письменниці, арткритикині Сьюзен Зонтаг (Susan Sontag, 2004 [32]); французького філософа Еммануеля Левінаса (Emmanuel Levinas, 2018 [26]). Попри те, що їхні праці складно назвати завершеними нормативними концепціями справедливості, маємо достатньо підстав стверджувати, що вони відкривають нові ракурси розуміння проблеми пам’яті як форми справедливості під час війни –

філософія жертви, катастрофічний погляд на минуле, пам'ять і свідчення про злочин, травматичний досвід насилля, – що вкрай важливо для розв'язання досліджуваної нами проблеми в контексті загостреної моральної чутливості до несправедливості в умовах тотальної фази російсько-українського збройного конфлікту.

Взаємні кореляції концептів пам'яті та справедливості у роздумах Вальтера Беньяміна, Сьюзен Зонтаг і Еммануеля Левінаса окреслюють етико-меморативний вимір проблеми справедливості. Їх об'єднують етика відповідальності перед Іншим, радикалізоване переживання несправедливості, трагедійна концепція наративу історії, емоційна гострота щодо болю та страждання. Однак погляди філософів на проблему пам'яті як форми справедливості суттєво різняться.

Вальтер Беньямін розумів справедливість як, перш за все, відповідальність перед мертвими. У праці “Про поняття історії” Беньямін пропонує катастрофічний погляд на історію (згадаємо його тлумачення знаменитої акварелі Пауля Клее “Angelus Novus”), що не має нічого спільного з прогресистським і юридично-процедурним розумінням справедливості (Walter Benjamin, 2009 [15]). Лик “Ангела історії” Клее в беньямінівській інтерпретації “звернений в бік минулого”, однак в історії Angelus Novus бачить лише “суцільну катастрофу, що невгамонно громадить руїну до руїни” (Вальтер Беньямін, 2002 [3, с. 43]). Буревій історії “безупинно несе його в майбутнє, до якого ангел повернений спиною”, так, що йому не під силу “розбудити мертвих та зібрати воєдино уламки” [там само, с. 44]. Такий погляд на історію, пам'ять, (не)справливість, відповідальність перед мертвими і руїнами перегукується з нашими роздумами про те, що і як запам'ятовується в часи російсько-української війни. Для Беньяміна справедливість не зводиться до майбутнього відновлення порядку, а є етичною вимогою пам'яті про минуле страждання, що не може бути компенсоване.

Історія постає як поле катастроф, а справедливість – як месіанський імпульс зупинити тріумф переможців і “врятувати” пам’ять переможених. Пам’ять тут не інструмент примирення, а форма опору забуттю.

Сьюзен Зонтаг тлумачить справедливість, ніби розіп’яту між свідченням і втомою від візуальних образів. Зонтаг, передусім в есеї “Спостереження за болем Інших” (*Regarding the Pain of Others*), що побачив світ у вигляді окремої книжки буквально за місяць до початку війни в Іраку (Susan Sontag, 2004 [32]), не пропонує власної теорії справедливості, але здійснює рафінований критичний аналіз візуального режиму пам’яті війни. Ніби надаючи відповідь на ключове питання “Як ми можемо запобігти війні” з есею “Три гінеї” Вірджинії Вулф 1936–1937 року, з її сміливими роздумами про корені війни, Зонтаг у своїй праці “Спостереження за болем Інших” здійснює спробу глобальної постановки питання про фотографію як форму опору насиллю, пророче заглядаючи в прірву майбутніх воєн початку ХХІ століття. Чи може фотографія як документація воєнних жахів і злочинів призвести до викорінення воєн як таких? Чи в змозі шок від фотографій мертвих тіл і руїн об’єднати людей доброї волі, щоб запобігти війнам, чи він здатний лише розпалювати ненависть? – запитує, слідом за Вірджинією Вулф, Сьюзен Зонтаг, – і надає негативну відповідь (Сьюзен Зонтаг, 2025 [5, с. 34–37]). Думки Зонтаг про взаємозв’язок фотографії та смерті, по суті, є песимістичною алюзією на філософію фотографії як “катастрофи часу” в *Camera lucida* Ролана Барта (Roland Barthes, 2010 [14]). У своїх роздумах Зонтаг витончено переплітає поняття пам’яті і справедливості, слідом за Бартом розглядаючи час як утрату, а фотографію – як свідчення того, що “вже відбулося”. У фотографії завжди присутній елемент смерті – “незалежно від того, чи вже мертва людина на знімку, кожна фотографія – це ця катастрофа” (Ролан Барт, 2022 [2, с. 96]). У своїх роздумах Зонтаг витончено переплітає поняття пам’яті і справедливості. Уважно вдивляючись у фотографії загиблого цивільного

населення і розтрощених будинків, авторка звертається до самої по собі “іконографії страждань”, розмірковує про “вразливість погляду” та аналізує фотографію як пам’ять-свідчення про війну. Для американської письменниці ключовими проблемами є моральна напруга і вибір між необхідністю свідчити про страждання і ризиком їхньої естетизації, баналізації або перетворення на споживчий досвід. Справедливість тут мислиться не як суд чи вирок, а як етика відповідального погляду, що не привласнює чужий біль і не знімає з глядача моральної відповідальності.

Інший ракурс розуміння етики пам’ятливої справедливості і справедливої пам’яті окреслює Еммануель Левінас, який тлумачить справедливість як відповідальність перед Іншим. У книзі “Між нами” (*Entre nous*) Левінас радикально етизує поняття справедливості, виводячи його з первинної відповідальності перед обличчям Іншого (Emmanuel Levinas, 2018 [26]). На питання “Чи є досвід смерті іншого та, в якомусь сенсі, власної смерті, чужим у прийнятті етики ближнього?” Левінас відповідає: “В обличчі Іншого є завжди смерть Іншого й, якимось чином, підбурювання до вбивства, спокуса піти до самого кінця. <...> Обличчя є також “Не вбий!”, це – факт, що я не можу залишити іншого вмирати наодинці (Еммануель Левінас, 1997 [7, с. 310]). “Люди незрівнянні, але чи не повинні вони зрівнюватись?” – запитує філософ і відповідає: “Завжди, починаючи з Обличчя, починаючи з відповідальності за Іншого, якраз і з’являється справедливість, яка дозволяє думку й порівняння, порівняння того, що є в принципі непорівнюваним, бо кожна істота є неповторною. В цій потребі займатися справедливістю і являється ідея рівності, на якій засновується ідея об’єктивності” [там само]. Справедливість у Левінаса починається з безумовної відповідальності перед Іншим і виникає тоді, коли цю відповідальність потрібно узгодити між багатьма Іншими. Тут етика передує праву й політиці: зустріч з Обличчям Іншого накладає на мене несиметричний моральний обов’язок, а

справедливість з’являється як необхідність упорядкувати цю відповідальність у світі багатьох людей. Відповідаючи на питання “чи є обличчя у ката?”, Левінас формулює свою ідею “асиметрії міжсуб’єктивності”: “Коли я кажу про справедливість, я впроваджую ідею боротьби зі злом, я відокремлюю її від ідеї непротивлення злу. Коли самозахист породжує проблему, “кат” є той, хто загрожує ближньому і, в цьому смислі, викликає насильство й не має більше Обличчя” [там само, с. 311]. Тож ключові акценти левінасівського розуміння справедливості можна сформулювати у вигляді таких положень: відповідальність передує свободі; Інший має первинну етичну перевагу; справедливість – це інституціоналізація етики, а не абстрактний принцип. Інакше кажучи, справедливість, за Левінасом, є етикою відповідальності, розширеною до множини Інших. На відміну від процедурних моделей, справедливість у Левінаса починається не з норм чи інституцій, а з асиметричного етичного зобов’язання, що передує праву. Пам’ять у цьому контексті – це не архів і не наратив, а здатність не відвернутися від вразливості Іншого, зокрема жертви насильства.

Спробуємо зіставити ці три концепції (див. табл. 2).

Таблиця 2

Зіставлення концепцій етики (без)пам’ятливої справедливості
і (не)справедливої пам’яті

Вальтера Беньяміна, Сьюзен Зонтаг і Еммануеля Левінаса

Критерій	Вальтер Беньямін	Сьюзен Зонтаг	Еммануель Левінас
Онтологічний статус справедливості	Месіанський, позапроцедурний	Критично-етичний, нерегулятивний	Етичний, до-правовий

Основний фокус	Минуле, мертві, історична катастрофа	Образи страждання, свідчення війни	Живий Інший, жертва
Роль пам'яті	Акт опору забуттю, “порятунок” минулого	Амбівалентна: між свідченням і виснаженням	Етична відповідальність пам'ятати Іншого
Ставлення до права і трибуналу	Скептичне: право не відновлює справедливість	Зовнішнє: право не знімає етичної проблеми погляду	Вторинне: право виникає після етики
Небезпека	Історія як безперервний триумф насильства	Втома, естетизація, байдужість	Редукція Іншого до абстракції
Справедливість після війни	Неможлива як компенсація, можлива як пам'ять	Неможлива як “закриття” через образи	Нескінченна відповідальність
Ключова фігура	Мертві, переможені	Свідок / глядач	Інший (жертва)

Джерело: власна розробка авторів

Усі розглянуті концепції, що окреслюють контури етико-меморативної парадигми розуміння справедливості, критикують її редукцію до юридичних процедур, але з різних позицій: Беньямін радикалізує проблему через історичну пам'ять мертвих, Зонтаг – через аналіз культурних форм репрезентації страждання, Левінас – через безумовну етичну відповідальність перед Обличчям Іншого. У контексті перехідного правосуддя в Україні ці концепції наголошують: у Беньяміна – на незвідності справедливості до вироків, у Зонтаг – на ризиках перетворення пам'яті війни на візуальний “шум”, у Левінаса – на приматі жертви над інституціями. Разом вони формують критичний горизонт трансформаційної пам'яті, що не прагне

закриття травми, а зберігає напругу між пам'яттю, відповідальністю і незавершеною справедливістю.

Спробуємо зіставити цю триаду етики справедливого пам'ятування із класичною моделлю перехідного правосуддя (transitional justice). Офіційний інформаційний документ Організації Об'єднаних Націй починаючи з 2004 року визначає перехідне правосуддя як “повний спектр процесів і механізмів, пов'язаних із спробами суспільства примиритися зі спадщиною масштабних зловживань у минулому, з метою забезпечення відповідальності, відправлення правосуддя та досягнення примирення” (Transitional Justice. United Nation, 2023 [35]). Класична модель перехідного правосуддя, як відомо, містить три ключових компонента: truth – встановлення істини (документація злочинів, свідчення), justice – притягнення винних до відповідальності (суди, трибунали), reconciliation – примирення, соціальне відновлення, “закриття” конфлікту (UNRIC, 2019 [36]), які фактично є парафразом розглянутих нами трьох вимірів розуміння справедливого пам'ятування: fairness (чесність), justice (закон) і equity (рівновага). Однак більш ніж очевидно, що виокремлення цих базових компонентів є необхідною, але недостатньою умовою розуміння пам'яті як форми справедливості в реаліях війни, поки ми не відшукаємо для цих трьох гілок єдиного кореня. Таким коренем, на нашу думку, і є етико-меморативна парадигма справедливості, що базується на філософській триаді концепцій Вальтера Беньяміна, Сьюзен Зонтаг і Еммануеля Левінаса, ніяк не заперечуючи цих трьох компонентів перехідного правосуддя, але радикально проблематизуючи факт їхньої вичерпності. Систематизуємо та представимо результати нашого аналізу у вигляді узагальнюючої порівняльної таблиці (див. табл. 3).

Тріада концепцій етики справедливого пам'ятування
 “Беньямін – Зонтаг – Левінас”
 у співвіднесенні з класичною моделлю transitional justice

Компонент transitional justice	Вальтер Беньямін	Сьюзен Зонтаг	Еммануель Левінас
Truth (істина)	Істина не як факт, а як пам'ять про зламане життя	Істина завжди медійована образом	Істина відкривається у зустрічі з Іншим
Justice (справедливість)	Неможлива як компенсація, лише як пам'ять	Не зводиться до покарання	Починається до права
Reconciliation (примирення)	Підозріле: може означати забуття	Небезпечне, якщо базується на візуальних образах	Можливе лише без анулювання жертви
Статус жертви	Мертві, які не можуть говорити	Репрезентовані, але ризикують бути привласненими	Абсолютний етичний центр
Ризик	Нормалізація катастрофи	Втома, естетизація	Абстрагування відповідальності

Джерело: власна розробка авторів

Критичні напруження між етико-філософськими концепціями пам'ятливої справедливості ХХ століття і сучасною теорією перехідного правосуддя, на наш погляд, полягають у наступному. У той час як перехідне правосуддя прагне встановлення фактів (що відповідає першому компоненту transitional justice – істині, truth), Вальтер Беньямін наполягає на тому що факти не рятують пам'ять переможених, Сьюзен Зонтаг доводить, що образ істини може притуплювати чутливість, а Еммануель Левінас радикалізує істину як

етичну подію, а не знання. Отже, істина без етичного виміру ризикує стати пам'яттю-архівом без відповідальності. У той час як перехідне правосуддя зосереджене на судах і відповідальності (що відповідає другому компоненту *transitional justice* – юстиції, *justice*), у Беньяміна право не здатне відновити зруйноване життя, у Зонтаг покарання не звільняє глядача від моральної відповідальності, а у Левінаса справедливість передує праву і перевищує його. Таким чином, юридична справедливість є необхідною: *sine qua non*, – але недостатньою умовою реалізації ключової стратегії перехідного правосуддя, спрямованої на справедливе пам'ятування. У той час як перехідне правосуддя прагне встановлення фактів (що відповідає третьому компоненту *transitional justice* – примиренню, *reconciliation*) і часто орієнтується на примирення як фінал, у Беньяміна примирення загрожує зрадою мертвих. у Зонтаг воно може бути ілюзорним – продуктом “переглянутого” болю, а у Левінаса примирення не скасовує нескінченну відповідальність. Отже, примирення не може означати закриття пам'яті.

Трансформаційна пам'ять, ніби опинившись розірваною між протилежними проєкціями темпоральності, радикально відрізняється і, з одного боку, від історичного погляду “Янгола історії” Вальтера Беньяміна, який, з точки “зупинки часу” (*Jetztzeit*) оглядаючись в минуле, бачить там лише безперервну катастрофу руїн і для якого справедливість спрямована передусім до тіней знищених, переможених, мертвих, і – з іншого боку – від етики відповідальності перед обличчям жертви Еммануеля Левінаса з його ризиком теперішнього морального абсолютизму: обличчя, яке зараз говорить, може затьмарити тих, хто мовчить навіки. Якщо Беньямін питає: “Що ми винні тим, кого вже знищили?”, а Левінас: “Що я винен тому, хто переді мною?”, то трансформаційна пам'ять веде від беньямінівської скорботи про минуле через левінасівську етику теперішнього, що просвічує в обличчі Іншого, – в невідомість і невизначеність майбутнього.

Звернімо увагу на те, що чимало мислителів, які присвятили свої дослідження проблемі справедливості, так чи інакше безпосередньо стикнулись з переживанням трагічного досвіду війни. Як і філософ Людвіг Вітгенштайн, його двоюрідний брат Фрідріх-Август фон Гаек служив офіцером у часи Першої світової війни. Джон Ролз, із його майбутніми роздумами над ліберальною концепцією соціальної справедливості, був мобілізованим і пройшов рядовим піхотинцем на тихоокеанських фронтах Другу світову, побував на руїнах Хіросіми і спостерігав за історією Голокосту.

Вочевидь, справедливість починається саме з пам'яті про страждання – так можна умовно охарактеризувати позицію “негативної діалектики” у відношенні до ідеї справедливості, якій Теодор Адорно хоча і не присвятив окремих праць, однак залишив у спадок і есей “Що означає опрацювання минулого?” (Теодор Адорно, 2018 [1]), і знамениту думку про те, що, по суті, і є дилемою неспівмірності пам'яті і справедливості: писати вірші після Аушвіца – варварство (*Nach Auschwitz ein Gedicht zu schreiben, ist barbarisch*): той самий Адорно, який змушений був емігрувати з нацистської Німеччини, той самий Адорно, родина якого зазнала втрат від Голокосту. Мабуть, самі ситуації трагедій, спалахів безкарності і несправедливості стають “чорним джерелом” натхнення для концептуалізації того, що порушено, – поштовхом до рефлексій над тим, що є справедливістю.

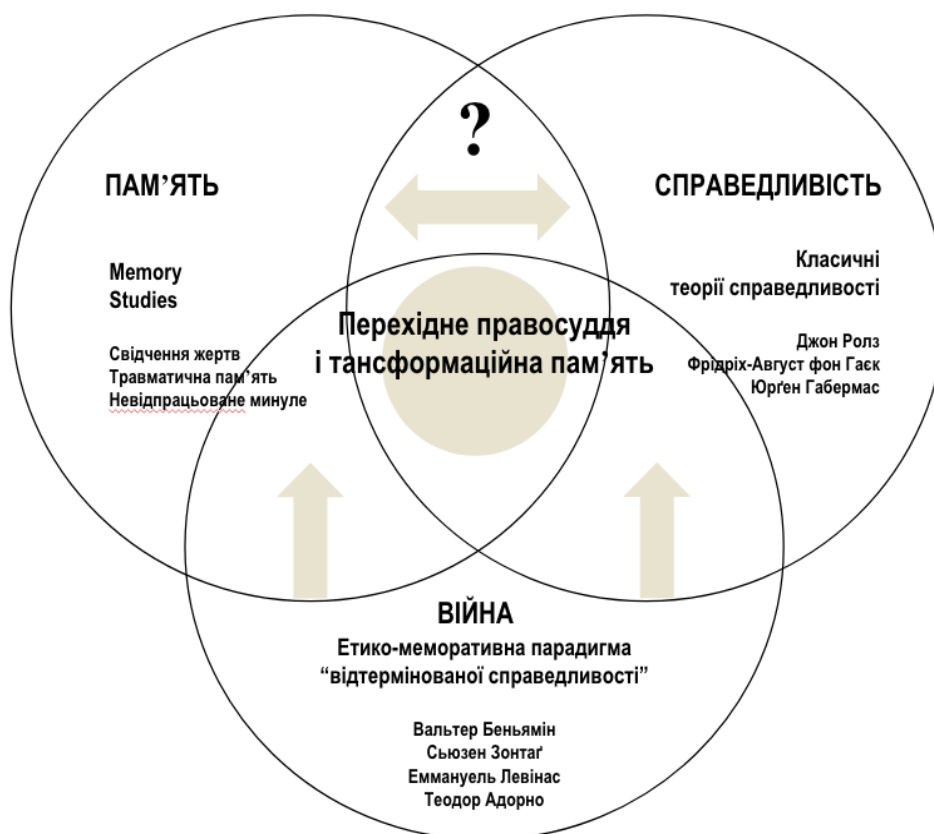
Уявлення про трансформаційну пам'ять і перехідне правосуддя, ймовірно, багато в чому виростають саме з ідеї “опрацювання минулого” (*Aufarbeitung der Vergangenheit*) Адорно, для якого спрямоване проти витіснення і забуття проробка того, що минуло, – ключова умова справедливості і який (навмисно використовуючи слово *durcharbeitung* з психоаналізу: опрацювання, переробка) закликає не “закрити” травмуюче минуле, не “пережити й іти далі”, а постійно повертатися, щоб виявити витіснене, зрозуміти структури, що зробили злочин можливим, бо “проробити

минуле”, за Адорно, означає не примиритися з ним, а не дозволити йому повторитися: минуле не подолане, доки живі умови, що його породили. Втім, трансформаційна пам’ять настільки ж виростає з критичних поглядів Адорно, наскільки і розриває з ними: якщо для німецького мислителя пам’ять є запобіганням повторенню минулого в теперішньому, то автори концепцій трансформаційної пам’яті постулюють її нове розуміння. Тут пам’ять є не лише критикою, а й активною практикою: акцент зміщено на розуміння того, що пам’ять, трансформуючи інституції, мову і норми, здатна змінити майбутнє.

Серед найбільш поширених у Memory Studies моделей розуміння пам’ятування – пам’ять як безкінечний архів (у якому зберігаються факти і документи), пам’ять як комеморація (практики вшанування героїв і данини жертвам) і пам’ять як робота з травмою (свідчення болю і спосіб терапії), що в контексті наших роздумів покликана заперечити уявленням про українськість як вічне повернення до архетипу сакральної жертви, будь то голодомор і розстріляне відродження як прояви більшовистського терору, голокост і, зокрема, Бабин Яр, російсько-українська війна). Трансформаційна пам’ять епохи перехідної справедливості принципово відрізняється від цих типів пам’ятування. Це не архів, а процес формування нових наративів, сенсів і ритуалів. Це не меморіалізація як увіковічення померлих, а створення нової території сучасної живої пам’яті, що стає місцем конфлікту і спротиву, створюючи новий погляд на сучасність. Це не спосіб мнемонічного лікування, що спрямоване на проробку досвіду травматичного минулого і примирення з тим, що сталося, а спосіб змінити майбутнє так, щоб відновити порушену справедливість.

Пам’ять (свідчення жертв, травматична пам’ять, невідпрацьоване минуле) вимагає справедливості, але не завжди сумісна з правовою формою. Справедливість, репрезентована у її класичних соціально-філософських

теоріях Ролза–Хаска–Габермаса (процедури, інститути, універсальні норми) прагне стабілізації, але слабо працює з історичною травмою. Війна зумовлює етико-меморативну парадигму “відтермінованої справедливості” Беняміна–Зонтаґ–Левінаса і Адорно (асиметрія болю, неможливість “швидкого примирення”, відповідальність перед Обличчям Іншого, моральний борг перед загиблими, “опрацювання минулого”) наполягає: не все може бути вирішено тут і зараз. Перехідне правосуддя і трансформаційна пам’ять не знімають конфлікт, а утримують його, поєднуючи істину без редукції, справедливість без амнезії, примирення без насильницького “закриття” (див. рис. 1).

Рис. 1. Перехідне правосуддя і трансформаційна пам’ять: “відтермінована справедливість” в реаліях війни як предмет теоретичних рефлексій

Джерело: власна розробка авторів

Як сьогодні формується українська колективна пам'ять про військові події? Під час війни колективна пам'ять (і тут ми свідомо вживаємо це “парасолькове” поняття, не враховуючи принципових розрізень між розумінням історичної, культурної, комунікаційної, соціальної та національної пам'яті в класичних працях із Memory Studies) неминуче медіатизується і розсипається в епічних мозаїчних панно, зібраних із мільйонів фрагментів новин, постів і коментарів у соціальних мережах, стримів і відеотрансляцій. Медіапам'ять складається з уламків: відео з дронів, повідомлень з Telegram, коротких записів із укриттів. Фрагмент стає основною структурною одиницею такої пам'яті, що відображає фрагментарність самого воєнного досвіду. Тисячі локальних медіаісторій – від біженців до військових – створюють “горизонтальну”: нелінійну, неієрархічну структуру мікропам'яті, що конкурує з метанаративами. Так українська свідомість відмовляється від єдиного “канонічного” голосу колективної пам'яті на користь поліфонії досвідів індивідуальних голосів і таких “тактильних” слідів як зруйновані харківські багатоповерхівки або “мовчазних” свідчень, подібних до уламку шифера маріупольського будинку з відбитком вибухової хвилі. Нам не дано передбачити, що саме потрапить у фокус уваги медіапам'яті, що саме зафіксовано і буде збережено, а що – ні. Несправедливість такої медіапам'яті очевидна, що підкреслює відому “алогічну логіку” чи то (не)справедливої пам'яті, чи то (без)пам'ятної справедливості: що потрапляє в медіа, те й формує пам'ять. І боротьба за пам'ять стає боротьбою за фокус: які події, імена, історії опиняться у центрі, а які зникнуть у тіні новинних циклів.

Пам'ять як система рухливих дзеркал, направлених у минуле, перебуває в сучасності і саме тому здатна кожну мить “переписувати історію” заново, приховувати в тіні її окремі сторінки і висвітлювати те, що волає в ній побачити. У цьому дзеркальному лабіринті колективної пам'яті траєкторії

руху є спонтанними, а події – мінливими і плінними. Вибірковість, примхливість і спритність такої колективної пам'яті можна порівняти з вадами природної пам'яті “людської, надто людської”. Виходячи з цієї аналогії, надсуб'єктивна пам'ять страждає тими ж хворобами, що і пам'ять суб'єкта, – затуханням і знебарвленням спогадів по мірі їхнього віддалення від першоджерела, епізодичними проваллями в амнезію, засиллями псевдоремінісценцій, спонтанними нападами криптомнезії і порушеннями часової послідовності подій, безкінечними ціннісно вмотивованими коливаннями, пов'язаними зі змінами мнемонічної оптики: чергуваннями перебільшення і зменшення, затемнення і просвітлення – безперервної метаморфози того, про що ми пригадуємо.

В іконографії зазвичай з пов'язкою на очах зображалися дві богині: Фортуна і Феміда. Відмінності суттєві: те, що Фортуна в античному і західноєвропейському візуальному мистецтві є незрячою, вважається алегорією капризності, випадковості і вередливості долі, а сліпота Феміди, починаючи з доби Відродження, покликана символізувати безпристрасність і неупередженість правосуддя. Однак, як не дивно, у контексті нашої теми обидва ці образи можуть надати ключ до інтерпретації взаємних кореляцій між пам'яттю і справедливістю. Пам'ять вибаглива і непередбачувана, як Фортуна, а справедливість байдужа, позбавлена суб'єктивізму та емпатії, як Феміда. Якоюсь мірою, локальну колективну пам'ять і універсальну справедливість поєднує їхня обопільна історична незрячість, якій ми сьогодні і покликані протистояти.

Висновки. Проведене дослідження дозволило досягти поставленої перед ним мети – концептуалізувати процес пам'ятування як форми справедливості в реаліях повномасштабної російсько-української війни: нами здійснено спробу обґрунтувати базовий поняттєво-категоріальний і теоретико-методологічний інструментарій досліджуваної проблематики на

основі компаративного аналізу класичних теорій ХХ століття у галузях соціальної філософії, етики і Memory Studies, що формують концептуальний ландшафт розуміння (не)справедливості пам'яті та (без)пам'ятства справедливості в умовах війни.

Ключові результати дослідження полягають у наступному.

1. Уточнено поняттєво-категоріальний апарат досліджень пам'яті як форми справедливості в умовах війни: на основі етимологічного і семантичного аналізу ключових понять виділено три аспекти пам'ятування як форми справедливості: 1) чесність (fairness: неупередженість, прозорість, правдивість, рівні правила гри); 2) закон (justice: правосуддя і моральний порядок, вирок, норма, відповідальність, відновлення порушеного порядку, відшкодування, відплата, захист прав тощо); 3) рівновага (equity: рівність без уніфікації, диференційоване урівноваження попри розрізнення і відмінності, компенсація нерівності стартових умов). Доведено, що саме ці три аспекти розуміння справедливого пам'ятування лежать в основі перехідного правосуддя: truth – встановлення істини (документація злочинів, свідчення), justice – притягнення винних до відповідальності (суди, трибунали), reconciliation – примирення, соціальне відновлення, “закриття” конфлікту. Зазначено, що поки триває війна, “чесне, законне і урівноважене пам'ятування” є недосяжним ідеалом “відтермінованої справедливості”.

2. На основі компаративного аналізу класичних соціально-філософських теорій справедливості ХХ століття, виділено три підходи до розуміння пам'яті як форми справедливості: 1) ліберально-егалітарний підхід Джона Ролза, згідно з яким основою справедливості є системна чесність умов вибору, прозорість і відкритість; 2) ліберально-правовий підхід Фрідріха-Августа фон Гаєка, відповідно до якого основою справедливості є загальні абстрактні правила і рівність перед законом; 3) дискурсивний підхід Юргена Габермаса, згідно до якого справедливість може бути досягнута шляхом раціональної

згоди в діалозі, набуваючи легітимність через діалог та дискурсивну етику. Показано, що кожен із цих підходів, відкриваючи свій особливий ракурс розуміння пам'яті як форми справедливості, може слугувати концептуальним фундаментом концепцій трансформаційної пам'яті і перехідного правосуддя, однак в реаліях війни вони мають бути розширеними на основі формування нової, етико-меморативної парадигми.

3. Обґрунтовано базовий теоретико-методологічний інструментарій дослідження етичного виміру пам'ятування як форми справедливості в умовах війни. Перехідне правосуддя пропонується розглядати не як завершену триєдину модель “істина – справедливість – примирення”, а як відкритий процес, що потребує філософської корекції з боку етики пам'яті. Доведено, що концепції Вальтера Беньяміна (де пам'ять є актом опору забуттю, “порятунком” катастрофічного минулого і відповідальністю перед мертвими), Сьюзен Зонтаґ (де акцент зміщено на суб'єкта пам'ятування, яким виступає свідок і глядач, а справедливість пам'яті розглядається у зв'язку з етичною проблемою погляду, образів страждань і свідчень війни) та Еммануеля Левінаса (у центрі уваги якого – етична відповідальність пам'ятати жертву перед обличчям живого Іншого), а також теорія “опрацювання минулого” як досвіду “проробки” травматичного минулого Теодора Адорно в цілому дозволяють виявити межі процедурного підходу до справедливості та наголошують на незвідності історичної травми до юридичних рішень. У реаліях повномасштабної російсько-української війни справедливість не може мислитися виключно як відновлення правопорядку або досягнення соціального примирення; вона постає як тривала відповідальність перед жертвами – живими і мертвими – та як форма трансформаційної пам'яті, що чинить опір забуттю, естетизації насильства і передчасному символічному “закриттю” війни. Таким чином, справедливість у поствоєнному контексті України слід розуміти не як кінцеву точку перехідного правосуддя, а як етично

незавершений процес, у якому пам'ять виступає не інструментом примирення, а умовою відповідальності.

4. Визначено чотири ключові тематичні напрями сучасних досліджень пам'яті про війну як форми “відтермінованої справедливості” в українському інтердисциплінарному науковому просторі: 1) перехідне правосуддя і пам'ять (де пам'ять включена у широкі механізми transitional justice: правда (truth-telling), визнання жертв, покарання злочинців, гарантії неповторення); 2) трансформаційна пам'ять, “опрацювання минулого” і робота з травмою (що націлені на переосмислення травматичного минулого таким чином, щоб воно змінювало норми, інституції та етичні горизонти теперішнього і сприяло відновленню справедливості у майбутньому); 3) політики пам'яті (що формують суспільні наративи і можуть як сприяти відновленню справедливості, так і слугувати інструментом розділення та посилення несправедливості); 4) локальні та глобальні практики пам'ятування як формування архіву свідчень, комеморація, музеєфікація та меморіалізація (що відіграють важливу роль у переході до миру, у т. ч. через інституціоналізацію пам'яті про місця насильства, символічне освоєння травматичних просторів, документацію та репрезентацію свідчень про злочини).

Ще у XVII столітті Блез Паскаль влучно помітив: справедливість без сили – німіч, а сила без справедливості – тиранія. Перефразовуючи цю афористичну думку в контексті наших роздумів, завважимо: пам'ять без справедливості є довічною карою, справедливість без пам'яті є ілюзорною амністією, і лише поєднання пам'яті та справедливості є справжнім трибуналом і вирокom – вищим трансцендентним судом іманентності, де добро, як хотілося б вірити, має залатати історичні прогалини в універсалістських проєктах справедливості, отримати перемогу над злом, виправити помилки минулого і не дати змоги злу повернутися знову. Під час війни ми приречені на несправливість пам'яті та безпам'ятство

справедливості. Однак попри це, вже тут і тепер ми маємо робити все можливе, щоб поки неможливе коли-небудь здійснилось. Формування стратегій формування трансформаційної пам'яті як форми “відтермінованої справедливості” після завершення війни є знаком питання, що поки залишається відкритим і потребує подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Адорно Т. Що означає опрацювання минулого? / пер. із нім. : Віталій Брижнік // Філософія освіти. Philosophy of Education. 2018. № 1 (22). DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2018-22-1-6-24>.
2. Барт Р. Camera Lucida. Нотування фотографії / пер. з фр. : Олена Червоник. Харків : МОКСОР, 2022. 176 с.
3. Беньямін В. Про поняття історії / пер. з нім. : Юрій Рибачук // Беньямін В. Вибране. Львів : Літопис, 2002. С. 39–52.
4. Дробович А. Пам'ять – це поле для справедливості // Історична правда. 2024. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/09/26/164330/> (дата звернення: : 23.01.2026).
5. Зонтаґ С. Спостереження за болем Інших / пер. з англ. : Ярослава Стріха. Київ : IST Publishing, 2025. 144 с.
6. Калита Н. Минуле / Майбутнє / Мистецтво про моделі пам'яті, глосарій роботи з минулим та непропрацьовані травми // Your Art. 2021. URL: <https://supportyourart.com/conversations/mynule-majbutnye-mystecztvo/> (дата звернення: 23.11.2025).
7. Левінас Е. Філософія, справедливість і любов / пер. з фр. : Валерій Курінський // Дух і літера. 1997. № 1–2. С. 309–328.
8. Те, що зберігається в пам'яті, стає відповіддю суспільства на несправедливість: ZMINA презентувала дослідження з меморіалізації війни // Zmina. 2025. URL: <https://surl.lu/lxrdcr> (дата звернення: 23.11.2025).

9. Хайєк Ф. А. Право, законодавство та свобода. Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії. У 3 т. Т. 2. Міраж соціальної справедливості / пер. з англ. : Н. Комарова. Київ : Сфера, 1999. 200 с.
10. Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2011. 424 p.
11. Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2011. 332 p.
12. Baines E., Riaño-Alcalá P. Transformative Memory: Ways of Being Together in the Afterlives of Political Violence // International Journal of Transitional Justice. 2025. ijaf013. DOI: <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijaf013>.
13. Barahona de Brito A. Transitional justice and memory: exploring perspectives // South European Society and Politics. 2010. Vol. 15. Issue 3. P. 359–376.
14. Barthes R. Camera Lucida: Reflections on Photography / transl. from French by Richard Howard. New York : Hill and Wang, 2010. 144 p.
15. Benjamin W. On the Concept of History. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2009. 24 p.
16. Brown K. ‘What it was like to live through a day’: transitional justice and the memory of the everyday in a divided society // International Journal of Transitional Justice. 2012. Vol. 6. Issue 3. P. 444–466. DOI: [10.1093/ijtj/ijts023](https://doi.org/10.1093/ijtj/ijts023).
17. Gutiérrez-Rodríguez C. Memorial Justice? Lessons from Colombia on How Memorialization Can Serve Justice in Transitional Contexts // International Journal of Transitional Justice. 2025. Vol. 19. Issue 2. P. 333–351. DOI: <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijae046>.
18. Habermas J. Moral Consciousness and Communicative Action / transl. from German by Christian Lenhardt and Shierry Weber Nicholsen. New York, NY : Polity, 2015. 244 p.

19. Halbwachs M., Coser L. A. On Collective Memory. Chicago, IL : University of Chicago Press, 1992. 254 p. (Heritage of Sociology Series).
20. Hayek F. A. Law, Legislation, and Liberty / ed. by Jeremy Shearmur. Chicago, IL : Press University of Chicago Press, 2022. Vol. 19. 624 p.
21. Hepworth A. Memory activism as advocacy for transitional justice: Memory laws, mass graves and impunity in Spain // International Journal of Transitional Justice. 2023. Vol. 17. Issue 2. P. 268–285. DOI: 10.1093/ijtj/ijad017.
22. Clark J. N. Transitional justice and memory-building: Acknowledging the importance of more-than-human worlds // Memory Studies. 2025. P. 1–19. DOI: 10.1177/17506980251372515.
23. Clark J. N. Whose Testimony? Thinking about Other-Than-Human Witnesses in Transitional Justice // International Journal of Transitional Justice. 2025. Vol. 19. Issue 2. P. 242–259. DOI: <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijaf003>.
24. Gomez T. C. Victims, collective memory and transitional justice in post-conflict Colombia: the case of the *March of Light* // Memory Studies. 2022. Vol. 15. Issue 2. P. 376–389. DOI: <https://doi.org/10.1177/1750698019882055>.
25. Kent L. M. Local memory practices in East Timor: disrupting transitional justice narratives // International Journal of Transitional Justice. 2011. Vol. 5. Issue 3. P. 434–455. DOI: 10.1093/ijtj/ijr016.
26. Levinas E. Entre nous. Paris : Grasset, 2018. 274 p.
27. Lieux De Mémoire / ed. Pierre Nora. Vols. 1–7. Paris : Gallimard, 1997. 1376 p.
28. Nora P. Présent, nation, mémoire. (ed) (1984–1992) Lieux De Mémoire. vols. 1–7. Paris : Gallimard, 2011. 432 p.
29. Rawls J. Justice as Fairness: A Restatement / ed. by Erin I. Kelly. Cambridge, MA : Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, 2001. 240 p.

30. Radstone S. Memory Studies: For and Against // Memory Studies. 2008. Vol. 1. Issue 1. P. 31–39. DOI: 10.1177/1750698007083886.
31. Rieff D. In Praise of Forgetting: Historical Memory and Its Ironies. New Haven, CT : Yale University Press, 2016. 160 p.
32. Sontag S. Regarding the Pain of Others. London ; New York, NY : Picador, 2004. 131 p.
33. Subotić J. Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism. Ithaca, NY : Cornell University Press, 2019. 264 p.
34. The Politics of Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies / ed. by Alexandra Barahona De Brito, Carmen González Enríquez, and Paloma Aguilar. Oxford : Oxford University Press, 2001. 440 p. (Oxford Studies in Democratization).
35. Transitional Justice. A Strategic Tool for People, Prevention and Peace. Guidance Note of the Secretary-General / United Nation. 2023. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/transitionaljustice/sg-guidance-note/2023_07_guidance_note_transitional_justice_en.pdf (дата звернення: 23.11.2025).
36. UNRIC Library Backgrounder. Transitional Justice / United Nation. 2019. URL: <https://e4k4c4x9.delivery.rocketcdn.me/en/wp-content/uploads/sites/15/2019/09/transitionaljustice.pdf> (дата звернення: 23.11.2025).
37. Visoka G. Arrested truth: transitional justice and the politics of remembrance in Kosovo // Journal of Human Rights Practice. 2016. Vol. 8. Issue 1. P. 62–80. DOI: 10.1093/jhuman/huv017.
38. Vyshnevskyi V., Shevchuk S., Komorin V., et al. The destruction of the Kakhovka dam and its consequences // Water International. 2023. Vol. 48. Issue 5. P. 631–647. DOI: 10.1080/02508060.2023.2247679.